

УДК 811.161.2

Ольга Миронюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОВНА ВВІЧЛИВІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРІЇ

Наталя Журавльова. Поетика української епістолярної ввічливості XIX — початку XX століття. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. — 548 с.

З певністю можна стверджувати, що велика епістолярія відійшла в минуле. Шалений темп глобалізованого світу породив мобільний зв'язок. І якщо на якийсь час абонент опиняється поза зоною вербальної досяжності, услід летять есемески, які легко стираються одним натиском пальця, не залишаючи сліду ні на екрані мобілки, ні в душі. Зовсім інше відчуття охоплює людину, коли вона бере в руки листа... Тож монографія Н.М. Журавльової «Поетика української епістолярної ввічливості XIX — початку XX століття» становить безсумнівний інтерес і наукову цінність. У ній зібрано, описано, докладно систематизовано великий за обсягом епістолярний матеріал доби тієї України, де життя проходило статечно і неспішливо і яка казково далеко і назавжди втрачена.

У чотирьох розділах монографії послідовно розглянуто такі питання: теоретичні проблеми дослідження категорії ввічливості в сучасному мовознавстві, етикетне лексико-семантичне макрополе назв категорій адресата, адресанта й відсутньої особи, етикетне лексико-фразеологічне макрополе епістолярної ввічливості XIX — початку XX ст., а також екстралінгвальні чинники та їхня роль в утворенні маркованих етикетно-ввічливих мовних одиниць.

© О.М. МИРОНЮК, 2016

У першому розділі монографії висвітлено теоретичні проблеми дослідження категорії ввічливості в сучасному мовознавстві, зокрема зреферовано мовознавчу літературу з цього питання таких дослідників, як П. Грайс, Д. Гордон, Р. Лакофф, Ф. Кифер, В.М. Алпатов, Н.І. Формановська, О.А. Земська, Т.В. Ларіна, А. Харчарек та багато інших. Феномен мовної ввічливості розглянуто на основі наявних досліджень у різних комунікативних культурах: у східних (японській, корейській, монгольській) і в європейських (англійській, російській). Як предмет наукового вивчення мовну ввічливість потрактовано як максими, правила, принципи і стратегії, а також як категорію. Що ж до визначення базового поняття «мовна ввічливість», то авторка монографії зізнається, що «чіткої дефініції» мовної ввічливості поки що не існує (с. 8).

Сама ж Н.М. Журавльова схиляється до традиційного трактування мовної ввічливості «як вияву поваги до адресата з боку адресанта», утім, на наш погляд, слід обов'язково уточнювати, що виражається певною сукупністю вербальних засобів.

Розглядаючи мовну ввічливість як категорію, Н.М. Журавльова вважає, що найповнішу дефініцію цього поняття подає Т.В. Ларіна: «ввічливість являє собою складне соціально-культурне явище, яке тісно пов'язане з основними принципами соціокультурної організації суспільства й міжособистісними відносинами, які існують між його членами з їх комунікативною свідомістю» (с. 35).

Н.М. Журавльова розглядає також категорію ввічливості як польову структуру (с. 40), саме під кутом теорії поля здійснено й увесь аналіз епістолярної спадщини ХІХ — початку ХХ ст.

У другому розділі «Етикетне лексико-семантичне макрополе назв категорій адресата, адресанта й відсутньої особи в епістолярній ввічливості ХІХ — початку ХХ ст.», розглянуто мікрополя назв спорідненості та свояцтва (*батьку, батечку, брате, братику* і под.), назв осіб за товариськими стосунками (*друже, приятелю, товаришу*).

За твердженням авторки дослідження, назви спорідненості стосовно осіб жіночої статі для вираження ввічливості вживали значно рідше, що пояснювалося патріархальністю тодішнього суспільства (роль жінки обмежувалася сімейними рамками, їх мало залучали до громадського життя). Характерною особливістю цих назв було широке використання демінутивних суфіксів (*мамочка, мамця, матуся, матусенька, ненька*). На жаль, наведені приклади часто свідчать про пряме (не етикетне) вживання лексеми **мати**: Люба мамочко! (Леся Українка до О. Косач — матері) (с. 62). До речі, у цьому розділі, вказуючи на архаїчність лексеми **друг** (с. 77), слід посилатися не тільки на СУМ, а й на ССУМ¹.

Досліджуючи мікрополе етикетних антропонімів, Н.М. Журавльова знаходить переконливі свідчення та наводить аргументовані докази на користь давнього українського звертання на ім'я та по батькові. Авторка мо-

¹ Словник староукраїнської мови ХІV — ХV ст. т. 1. — К. : Наук. думка, 1977. — с. 327.

нографії цитує лист П.О. Куліша до М.І. Павлика (1893 р.), в якому Панько Куліш стверджує, що «.. в нас у Русі, ще за боянівських часів *вич* значило чоловіка значного, так як у Поляків *ський* — шляхтича, дідича» (с. 97).

Професор І.І. Огієнко також писав, що «уся українська давня історія добре знає звичай звати по йменню та по батькові — і що ця традиція живе в нас уже понад тисячу літ... Думка, ніби назви по батькові — це московський вплив, ця думка історично неправдива: кожний давній літопис наш, писаний ще до початку московського впливу на Україну, має сотні по батькові (так у тексті. — О. М.), а це виразно говорить, що звати по батькові — це наш давній український звичай» (с. 97). Авторка також наводить цікаве твердження В.І. Сімовича про те, що звичай називання на ім'я та по батькові колись був і в чехів, і в поляків, і в сербів. Скандинавські імена на *-sen* та грецькі на *-ides* — «це власне імена по батькові. З плином часу у західноєвропейській традиції цей звичай іменування занепав» (с. 99).

Щодо мікрополя власне українських етикетних лексем, то, крім звертання *добродію, добродійка*, решта, як-от: *земляк, краєнин, співвітчизник* у наведених прикладах вжито у прямому значенні.

А от лексема *козак* цікава тим, що вживається як ввічливе звертання до людини шляхетної, благородної, статечної, а також для називання її. «Завидую тобі, *козаче*, що живеш між освіченими людьми, де єсть з ким поділитися словом і розважить душу» (Я. Новицький до Д. Яворницького) (с. 138).

Аналізуючи запозичені етикетні лексеми *пан, пані* і похідні від них, Н.М. Журавльова наводить численні приклади їхнього вживання з оцінними епітетами на зразок *ласкавий пане / ласкава пані, добрий пане / добра пані, коханий пане / кохана пані* (с. 174), а також *дорогий пане, славний пане* (с. 145). Авторка монографії вважає такі вислови відображенням характерних рис української ментальності (с. 174). Лексему *панство* (збір-на регіональна лексема), що вживалася на позначення подружжя — він + вона, слід трактувати як полонізм, бо вона справді функціонувала здебільшого на західних теренах.

Усі похідні утворення від основних етикетних лексем дослідниця розглядає як конституенти ближньої (*панночка, добродійка, пане брате, пане товаришу*), дальньої (*добродію, пане професоре, пані товаришко, пане земляче*), крайньої (*панонько, пане друже, пане побратиме, пане козаче*) периферії (с. 173–174).

Звертання *голубе, голубчику, лебедю, орле* з означеннями *сивий, сизий, голубко, голубонько (сиза, сизокрила), лебідонька, лебідочка, серденько* і под. кваліфікуються як етикетні лексеми з переносним значенням (с. 175–189). «Добрий мій друже! *Голубе сизий!* Пришліть ящикок ваш, де є вся справа, альбом чистий і хоч один пензель Шаріона» (Т. Шевченко до А. Лизогуба) (с. 178). «За сим до побачення, мій дорогий, мій *коханий соколоньку*» (Д. Яворницький до Я. Новицького) (с. 183).

Розглядаючи лексико-фразеологічне макрополе епістолярної ввічливості (Розділ 3), та докладно аналізуючи словосполучення в етикетних ситуаціях вітання, вибачення, прохання, подяки, побажання, прощання,

передавання привіту і поклону, Н.М. Журавльова подає багато прикладів, які зворушують своєю щирістю, простотою, поетичністю: «Як будете пересилати переклад п. Якубовському, то, *майте велику ласку, перепро-сїть* його від мене за припізнення, справді, причини сьому поважні» (Леся Українка до О. Кобилянської) (с. 255); «Отже ж, і ми з ним разом *дуже а дуже лебедимо*: не відмагайтесь, *будьте ласкаві*, і будьте через хрест святий рідними нашому синові вдруге» (М. Шашкевич до М. Козловського) (с. 261).

Однак, на наш погляд, сумнівною є думка авторки про те, що «нау-живанішими вітаннями у листах ХІХ — початку ХХ ст. був традиційний вираз чемності релігійного змісту *Христос воскрес (воскресе)!*, який має відтінок застарілості й яким на Великдень віталися й вітаються донині на всіх українських теренах» (с. 218) (слід додати: і будуть вітатися, доки існуватиме світ. — О. М.). Це вітання вживали протягом обмеженого часо-вого періоду — святкування Пасхи, що було нагодою написати листа, щоб подати про себе звістку та привітати зі святом Великодня. «Сьогод-ні, 27 квітня [1913 року], у нас, українців, перший день пасхи. Сподіва-юсь, що Ви не образитеся на мене, якщо я в цей день привітаю Вас на-шим церковнослов'янським «Христос воскрес!» й на додаток до цього привітання побажаю Вам доброго здоров'я й благополуччя» (І. Франко до Ватрослава Ягича) (с. 219). «У Великий день, 5-го квітня, (обнімаю) Вас, як рідного батька України, і тричі цілую, кажучи: «Христос воскрес!» (Д. Яворницький до М. Старицького) (с. 219).

Очевидно, не бракувало звичайних привітань. Цікавими є приклади з листів, як-от: «Добридень, Мирон! Може, лист той дістанесь вечором, но я, пишучи раненько, посилаю Вам «добридень»» (Уляна Кравченко до І. Франка) (с. 226). «Добридень, голубко! Пишу, ввечері, тому так і ві-таю» (М. Коцюбинський до дружини). Вочевидь, стягнені форми приві-тань *добридень, добридень* характерні для ближчих, дружніх стосунків.

Листи, що мали офіційніший характер, починаються, зазвичай, од-разу зі звертання: «Вельмишановний Пане Раднику Двора!» (Б. Лепкий до О. Барвінського) (с. 157); «Вельми любий Пане Докторе!» (П. Куліш до І. Пулюя) (с. 156); «Високоповажана пані добродійко!» (І. Франко до Л. Драгоманової) (с. 166); «Вельмишановна пані-добродійко Олександро Михайлівно» (М. Лисенко до Ганни Барвінок) (с. 167).

Досліджуючи екстралінгвальні фактори та їхню роль в утворенні ети-кетних мовних одиниць епістолярної ввічливості зазначеного періоду, Н.М. Журавльова виділяє їх чотири: 1) «соціолінгвістичний» (правильні-ше сказати — соціальний); 2) «етнопсихологічний»; 3) «етнокультур-ний»; 4) «фактор індивідуальності» (Розділ 4).

Якщо казати про вплив соціальних факторів, то авторка підкреслює таку особливість мовноетикетних звертань: на західноукраїнських тере-нах уживали лексеми *пан, пані* і похідні від них, які прийшли до нас че-рез посередництво польської мови. На східноукраїнських землях таку найуживанішу роль виконували лексеми *добродій* і *добродійка*.

Авторка монографії наводить цікавий уривок з листа П.О. Куліша до панни О.Г. Милорадовичівни від 3 травня 1857 р. «Отжеж, як більш читатимете по-нашому, то побачите, що наша мова із простонародньої ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого Письма, а також із обох словесностей, котрі од нас збагатились: московської і польської» (с. 374).

Такі етнопсихологічні фактори, як емоційність, мрійливість, щирість, глибока релігійність сприяли вживанню висловів на зразок: «Нехай тобі, приятелю, *Господь помагає на все добре*» (П. Куліш до Т. Шевченка) (с. 405); «Бувайте ж здорові і *Богу милі!*» (Ганна Барвінок до І. Шрага) (с. 411); «Так оце я до *Вашої ласки* з проханням низеньким, пренизесеньким: чи не надали б Ви до сього збірника своїх віршів з п'яток або скільки можна...» (В. Самійленко до Б. Грінченка) (с. 412).

Вивчаючи вплив етнокультурного фактора, який відіграв помітну роль у формуванні та становленні української національної етикетної системи взагалі та засобів вираження епістолярної ввічливості зокрема, Н.М. Журавльова вважає, що це був «запорізький козацький фольклор» і саме козацтво «як явище не лише української, але й світової культури» (с. 437). Звідси такі звертання: «Доконче утну і сотворю Сірка і Вам його подарую, Вам, нашому історикю, *щирому козакові* — Байді» (К. Білиловський до Д. Яворницького) (с. 438); «*Преславний запорожце*, здоров еси був!» (О. Сластіон до Д. Яворницького) (с. 439); «Спасибі, *батьку козацький*, за прислану Вами «Історію Запорожя».. (О. Сластіон до Д. Яворницького) (с. 439); «Не зробив я, і не думав я, *отамане*, батьку мій, кому-небудь лихого, а терплю горе і Бог знає за що» (Т. Шевченко до Я. Кухаренка) (с. 441). Бувай здоров, *мій щирий, рідний брате отамане*, згадуй, коли будеш мати час згадати, сірому Т. Шевченка» (Т. Шевченко до Я. Кухаренка) (с. 441).

Визначні українські інтелігенти кінця ХІХ — початку ХХ століття, чий епістолярій досліджує Н.М. Журавльова, були яскравими творчими особистостями і листи писали натхненно і талановито. Ось деякі зразки: «Василь Білозерський засилає Осипу Максимовичу щирий поклін за його безцінні труди для коханої України» (П. Куліш до О. Бодяньського) (с. 100); Яким глибоким гуманізмом проникнуті ось ці рядки: «Не за гроші помолись Богу, а за те, що ми щирою душею бажаємо усякому доброму чоловікові святого добра» (П. Куліш до О. Вересая) (с. 286).

Як радісно звучить ось це побажання: «.. нехай від Вас одмахують крильцями божі янголи усяку напасть; нехай ваша доля насипа ваші комори борошном і кишені золотом; нехай ваша жінка і діточки цвітуть, як маківочки: сього щирого бажа[ю] ...» (Є. Гребінка до Г. Квітки-Основ'яненка) (с. 288).

А скільки зворушливої поезії ось у цих рядках, що їх написав видатний дослідник козаччини Д. Яворницький до Я. Новицького: «Хай криє Вас своїм покровом мати-Хортиця, хай любо шумить Вам широкий Дніпро, хай несе до Бога, до самого Бога, Ваші молитви низовий вітренько!» (с. 297).

Як відомо, епіграф виражає основну думку твору, то ж слова О. Гончара, взяті як епіграф: «Поважати людину — це ж ціла наука, наука душі,

а в нас вона забута, чи ніколи й не починалась» (с. 7) повністю спростовують вищенаведені приклади і безліч інших, що їх можна знайти в монографії Н.М. Журавльової.

Невдалими, на наш погляд, є новотвори авторки дослідження, що їх вживає в ролі термінів, на кшталт *офіційно-гречна звертальна формула* (с. 53, с. 162), *приятно-поштивне діалектне звертання* (с. 56), *етикетно-поштивий* (с. 112, с. 155), *поштивне утворення* (с. 140), *шанобливо-поштивий* (с. 143, с. 237), *етикетно-чемний* (с. 145), *офіційно-гречний* (с. 162), *поштива та гречна номінація* (с. 166), *дружньо-поштиві темпоральні вітання* (с. 226), *форма і формула поштивості* (с. 371), *поштиві фразеологічні одиниці* (с. 381), *фразеологізми гречності* (с. 308), якими рясніє вся робота. Підкреслюємо, що у функції термінів такі вислови неприйнятні. Звичайно, можна зрозуміти авторку дослідження, яка змушена шукати синонімічних варіантів, уникаючи одноманітності в уживанні висловів *увічливий, офіційно-ввічливий, шанобливо-ввічливий* і тощо.

Завершити наші критичні роздуми, підкресливши важливість, значимість і цінність монографії Н.М. Журавльової «Поетика української епістолярної ввічливості ХІХ — початку ХХ століття», хочемо рядками вірша Ліни Костенко:

І в житті, як на полі мінному,
Я просила в цьому сторіччі
Хоч би той магазинний мінімум:
— Люди, будьте взаємно ввічливі! —
І якби на те моя воля,
Написала б я скрізь курсивами:
— Так багато на світі горя,
Люди, будьте взаємно красивими!

Статтю отримано 20.04.2016

Olha Myronyuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE POLITENESS IN UKRAINIAN EPISTOLARY

Natalya Zhuravl'ova. Poetics of Ukrainian epistolary politeness of 19th — early 20th century. — Zaporizhzhya: National University of Zaporizhzhya, 2012. — 548 p.

The problem of poetics of Ukrainian epistolary politeness of 19th - early 20th century are the object of discussion in this annotation. The theoretical aspects of research categories of politeness in modern linguistics, category names of addressee and addresser, etiquette constructions of politeness and nonlinguistic factors and their role in the formation of structures marked etiquette are determined.

Keywords: *verbal politeness, addressee, addresser, names of kinship, etiquette situation.*